

Podravski prilozi Zemlji

Krleža, Zemlja, Hegedušić i Podravina

MARIJAN ŠPOLJAR

U članku se razrađuje doprinos Podravaca i mjesto Podravine u oformljenju i radu Udruženja likovnih umjetnika Zemlja te socijalni, politički i kulturni uvjeti njezina djelovanja od 1929. do 1935. godine. Posebno se naznačuje utjecaj koji je Miroslav Krleža, preko svoje literature te idejnih i estetskih stavova, izvršio na Krstu Hegedušića i članove Grupe Zemlja. Također se razmatraju uvjeti koji su doveli do toga da se veći broj likovnih umjetnika porijeklom iz Podravine uključio u Zemlju, razlozi za motivsku dominaciju ovih krajeva u slikarstvu mnogih od članova grupe te, naposljetku, Hegedušićeva uloga u pojavi hlebinske naivne umjetnosti.

Ključne riječi: Udruženje Zemlja, Miroslav Krleža, Krsto Hegedušić, Podravina, naivna umjetnost

---

1. Uvod

Prigodice se, u povodu okruglih godišnjica, obnovi interes za djelovanje *Udruženja likovnih umjetnika Zemlja* ili za rad pojedinog njezinog člana (u studenome 2019. godine bit će 90 godina od prve izložbe te grupe), organizira se neka, uglavnom u skromnim okvirima, memorijalna izložba ili objavi prigodni članak općeinformativnog karaktera. Dojam je da u svijesti suvremene teorije i kritike te povijesti umjetnosti i umjetničke historiografije ne postoji dovoljno motiva za aktualizaciju općih tema *Zemlje*, socijalno-kritičke umjetnosti ili odnosa ideologije i umjetnosti kao ni za neka posebna pitanja povezana s djelovanjem Grupe. Kao da su (već) davni događaji oko kritičke retrospektive *Zemlje* 1971. godine i pojavljivanje monografije o Krsti Hegedušiću 1974. godine iscrpili sve kritičarske resurse, a vrijeme i novi društveni konteksti kao da su poništili svaku potrebu za klasičnim ili novim čitanjima *Zemlje* i srodnih fenomena. Dođuše, nedavno se pojavila knjiga dr. Petra Pre-

loga *Hrvatska moderna umjetnost i nacionalni identitet*,¹ koja na slojevit način razmatra i razdoblje *Zemlje* i njezinu ulogu u konstituiranju nacionalnog kulturnog identiteta. Ta knjiga daje nadu da će i retrospektiva *Zemlje* u Zagrebu za njezinu devedesetgodišnjicu biti dopunjeno čitanje i da nećemo ostati samo na kritičkim vrednovanjima od prije pedesetak godina, od kojih su neka ostala više pozitivistička arhiva nego danas relevantni odgovori na kompleksna pitanja koja je *Zemlja* u svome vremenu otvarala.

2. Zemlja i njezin suvremeni kontekst

U pretežno davno arhiviranoj literaturi o grupi *Zemlja*, u kojoj su se kroz kritičku evaluaciju razmatrale povijesne, kulturne, idejne i umjetničke okolnosti njezina nastanka i vrednovali dosezi i rezultati njezina djelovanja na-

---

¹ PRELOG, Petar: *Hrvatska moderna umjetnost i nacionalni identitet*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2018.

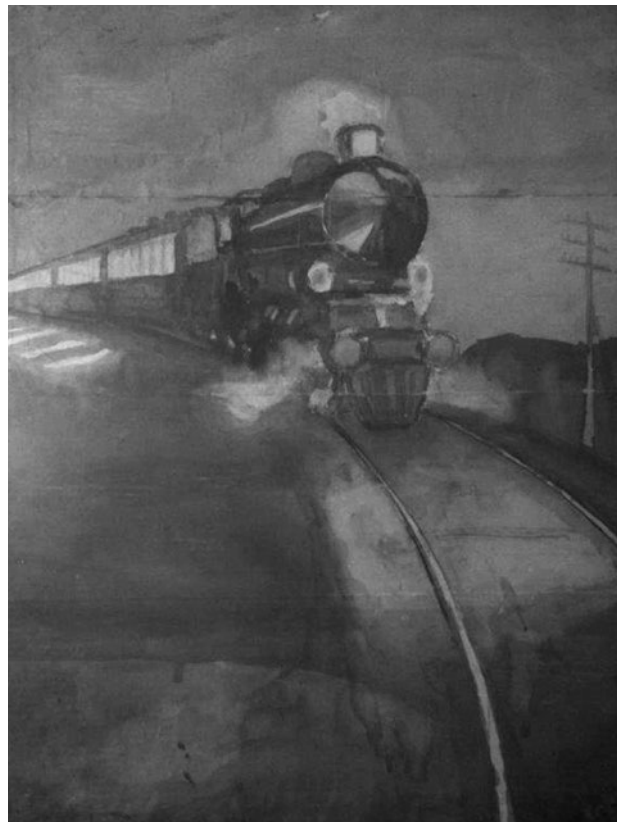
Sl. 1. *Kako je to nekoć davno bilo* (Kuća Hegedušićevih u Hlebinama), tuš-papir, 21x27 cm, 1927. sign. d.d. Khieg 1927.; *Kako je to nekoć davno bilo* (olovka, naknadno), privatno vlasništvo, Koprivnica (snimio: B.Koštić)

značene su, dakako i relacije koje su rad ovoga umjetničkog udruženja vezivale uz pojedine zemljopisno-duhovne komplekse. U tom smislu i Podravina se spominje kao jedan od najvažnijih motivskih izvorišta za zemljaška ostvarenja, kao kraj iz kojega su potekli neki od njegovih članova i, svakako, kao ambijent u kome je nastao jedan od sadržajnih sastavnica *Zemlje* – fenomen naivnog slikarstva. No, bez obzira je li riječ o znanstveno-kritičkim doprinosima, esejističkim varijacijama, novinskim analizama, memoarsko-dnevničkoj literaturi ili dokumentarnim prilozima rijetko se o toj povezanosti razmišljalo kao o jednoj vrsti imanencije, u kojoj veze, uzroci i posljedice nisu skup nekih slučajnih okolnosti nego proizlaze iz složenih, međusobno povezanih i uvjetovanih činjenica. Zbir svih tih pojedinsti može, naime, rezultirati stanjem i slikom koja je jednostavna kvantifikacija, ali i stanjem koje pokazuje dublje rezultate uzročno-posljedičnih veza.

Doduše, ni na općoj, globalnoj razini fenomena *Zemlje* nedostaje kritički pogled i šira kontekstualna analiza koja bi polazila od suvremenih kritičkih i interpretativnih praksi i koja bi, usvajajući cjelokupne rezultate normativne kritike, djelovanje i doprinos ove likovne grupacije odredila u suvremenom kontekstu. *Pozitivistička* kritika, vrijedne esejističke analize i, posebno, socijalna povijest umjetnosti nesumnjivo su *Zemlju* odredili u mnogim dimenzijama svoga razgranatog toka, ali kao da su činjenice, pa i kontekste uzimali kroz njihove statične i nepromjenljive dimenzije, a ne kroz otvorenu mogućnost stalne sumnje. U tom smislu kao da još uvijek očekujemo doprinos te nove kritike, možda upravo na liniji koja ide od dekonstrukcije stavova onih malobrojnih uvjerljivih interpreta socijalne kritike prema građenju novih interpretativnih modela. *Zemlja* se, naime, posve razumljivo tumačila kroz dualnost umjetnosti i ideologije, ali su njezini entiteti počesto uzimani u svojim

diferenciranim značenjima, oblikujući cjelinu kao zbir statičnih jedinica, a ne dinamičnih polova koji se međusobno interferiraju, pa i poništavaju. Određeni kao zatvoreni univerzumi, shvaćeni kao nepromjenjive cjeline – umjetnost i ideologija ne mogu se ni dovoditi u međusobnu vezu, a da to nema pogubne posljedice bar za jednu od njih. Njihova je pak sinteza moguća samo fiktivno, kroz doktrinarni koncept u kome će se umjetnost naposljetku nužno dokinuti, a ideologija biti svedena na oružje politike. Kratkotrajno iskustvo *Oktobarske umjetnosti/ruske avangarde* samo površno ljulja ovaj zaključak: umjetnost može koristiti ideologiju kao svoju građu, ali ako je ne prerađuje i daje joj novi oblik koji, u određenim trenucima, sam po sebi postaje subverzivan² ideologija posve zaposjeda prostore koji joj nisu imanentni. Zašto je, ipak, u *Zemlji* dolazilo – barem do pojave Krležina predgovora *Podravske motivima* – do situacija u kojima ideologija nije poslužila kao subverzija nego kao uporište (ili kamen spoticanja) na toj je novoj kritici da odgovori i da se tako nastavi na preporuku koju je pred 50 godina iznio Božidar Gagro, jedan od naših najuvjerljivijih zagovornika socijalne povijesti umjetnosti: *Preostaje, dakle, da se u prijevornoj praksi koju prožimlju htijenja nesvjesna svoje asimptotske nesvodivosti uoče razlozi u ustrajnosti u traženju sinteze, tog novoga apsoluta.*³

Najvažnije pitanje, pa i najvažnija razdjelnica u vrijednosnoj valorizaciji likovnih ostvarenja *Zemlje* proizlazi iz određenja koliko je to ostvarenje iskaz stanja i *suha* registracija političkih i socijalnih odnosa, a koliko su zemljaški radovi autorska interpretacija tih odnosa i okolnosti u kojima oni nastaju. S obzirom na naš interes koji je fokusiran na temeljne veze *Zemlje* i povijesnog, kulturnog, duhovnog, političkog i socijalnog ambijenta jedne uže regije – Podravine – nastojat ćemo skicirati činjenice koje ukazuju na zanimljivi-

Sl. 2. Krsto Hegedušić: *Cug kojim je u Koprivnicu putovao gospođin Krleža*, tuš u boji, 67x53 cm, oko 1930., sign. d.d., ljubaznošću dr. Borisa Vrge, Petrinja

vost tih odnosa i na uže, osobnim relacijama uvjetovane, ali i šire, kulturno-povijesnim okolnostima posredovane veze.

3. Protopovijest i povijest *Zemlje*

Kroz povijesnu građu, zapisnike, napise i sjećanja sudionika poznato je sve što je bilo relevantno za konstituiranje, postojanje i ukinuće *Udruženja likovnih umjetnika Zemlja*. U tom kontekstu, precizno su zabilježeni datum, osobe, institucije i okolnosti djelovanja, ali se također spominju i poticaji koji su na neki način odredili njezin profil i povodi koji su utjecali na njezinu genezu. Zna se da je *Zemlja* osnovana 25. veljače 1929. godine na konstituirajućoj skupštini *Udruženja likovnih umjetnika Zemlja*, u ateljeu arhitekta Drage

2 T. J. Clark, citirano iz teksta KOLEŠNIK, Ljiljana: *Kritička povijest umjetnosti. Polazišta, dometi i perspektive, Umjetničko djelo kao društvena činjenica*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2005., 392.

3 GAGRO, Božidar: *Zemlja između uzroka i posljedice*, katalog *Zemlja*. Zagreb: Umjetnički paviljon, 1971., 7.

Iblera na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu. Predsjednik upravnog odbora bio je Ibler, za tajnika je izabran Krsto Hegedušić, a nazočni članovi su bili još i Antun Augustinčić, Frano Kršinić, Omer Mujadžić, Oton Postružnik, Ivan Tabaković i Kamilo Ružička. Njima se, na prvoj izložbi, otvorenoj u studenome u zagrebačkom *Salonu Urlich* svojim radovima pridružuju i članovi Leo Juneki Vinko Grdan. U svome programu *Zemlja* posebno ističe zalaganje za nezavisnost našega likovnog izraza te borbu protiv larpurlatizma, dakle, za angažiranu umjetnost koja će se, na bazi ispravne (lijeve) ideje, boriti za socijalnu pravdu.

Udruženje je u svome šestogodišnjem postojanju održalo svega šest izložbi, sve do zabranjene sedme, postavljene u zagrebačkom *Umjetničkom paviljonu* u travnju 1935. godine. U tome razdoblju u izlagačkim aktivnostima sudjelovalo je ukupno 24 članova grupe te izlagalo 13 gostiju i jedna radna grupa arhitekata. Kao izlagači nastupali su slikari, kipari i primijenjeni umjetnici te veća grupa arhitekata. *Zemlja*, dakako, nije bila prva organizirana grupa umjetnika u Hrvatskoj niti je njezino značenje bilo iznad značenja nekih drugih likovnih grupacija prije i poslije zemljaške epizode; no, njezina su pojava i djelovanje izazvali veliko zanimanje i proizveli kontroverze čiji su odjeci na svoj način i danas aktualni. Razlozi su podjednako i likovne i idejne prirode, a povezani su s programskom ideološkom i radnom bazom, uzrokovani vremenom i političkom, socijalnom i nacionalnom situacijom u monarhističkoj Jugoslaviji tridesetih godina prošloga stoljeća, a potencirani izrazito otvorenim, borbenim i polemičkim načinima nastupa njezinih članova, posebno *spiritus movensa* grupe, Krste Hegedušića. Kad se k tome dodaju i neka specifična pitanja idejne i ideološke prirode koji se prelamaju i preko sadržaja i karaktera njihovih radova te, gledajući iz današnje perspektive, stanoviti stilski *anahronizam* i *antimodernost* slikarskih i kiparskih radova, a moderni jezik u djelima arhitekata, dolazimo do zaključka kako je *Zemlja* bila sve samo ne jednostavna, čitljiva, determinirana i povijesno lako sagledljiva pojava.

Prije samih službenih početaka *Zemlje* postoji i zanimljiva *protohistorija* njezina na-

stanka. Mada se mnogi ne bi složili da se neke od predzemljaških inicijativa mogu vezivati baš uz ideju formiranja te grupe posve je sigurno da se nekoliko različitih događaja slilo u jednu: pri tome nije presudna čak ni raznovrsnost povoda ili međusobno suprotstavljene ciljevi nego ustrajnost jednoga od inicijatora – Krste Hegedušića. I sam prolazeći kroz različita razdoblja sumnje i defetizma pa i samo nekoliko dana nakon osnivanja *Zemlje* on piše: *Dalje čekati, dobro, da se izvrši selekcija unutar naših redova, a onda posle izložbe ja bezuslovno kidam. Kidam.*⁴ njega će samo uvjerenje i inat (*I još me samo prkos drži da im (...) ne privedim to veselje da je Zemlja pala kao trula kruška...*)⁵ voditi da ustraje do kraja.

U razdoblju od 1926. do 1928. godine bit će nekoliko inicijativa za okupljanjem umjetnika, pa i povremenih izložbenih nastupa, primjerice, *Grafičke izložbe u Salonu Urlich* u ožujku 1926. godine, s budućim članovima *Zemlje* Augustinčićem, Grdanom, Mujadžićem, Postružnikom i Tabakovićem ili izložba *Groteske* Tabakovića i Postružnika. Za svoga stipendijskog boravka u Parizu Hegedušić će, zajedno s Junekom, ozbiljno razrađivati ideju o samostalnoj grupi mladih umjetnika koja bi se rukovodila zahtjevima *za našim izrazom* i tematskim orijentacijom prema socijalnoj stvarnosti. Mada ideja o *našem izrazu, o nacionalnom stilu ili o nezavisnosti izraza* cirkulira desetljećima,⁶ još od Matoševih pledoaja početkom stoljeća, tek je Babićevim tekstovima krajem dvadesetih godina, pa posebno u nizu idejnih smjernica unutar hrvatskog nacionalnog pokreta u drugoj polovici tridesetih godina taj pojam i zaživio u svom programatskom značenju. No, stvarni promotor i divulgator ideje o *izrazu*, odnosno o borbi protiv *zapadnjačkih uzora* kod zemljaša bio je Miroslav Krleža: nigdje ne spominjući *naš izraz* (najbliži pojam koji kod njega nalazimo je pojam *organski* ili *originalnost*), još manje ga shvaćajući kao izraz *rase* ili nacije on

4 HEGEDUŠIĆ, Krsto: *Kronika – pisani dokumenti pro foro interno 1929.*, odlomak od 27. 2. 1929. naslovljen *Daljnje uzmicanje*; DEPOLO, Josip: *Živjeti životom svoga doba.* // *Vjesnik* (25. 2. 1979.)

5 HEGEDUŠIĆ, Krsto: *Kritika rada, ljudi i prilika* (rukopis, prema V. Maleković). // *Vjesnik* (prosinac 1977.)

6 O tome više u knjizi PRELOG, Petar, 2018.

je u njemu vidio i zagovarao umjetnikovu posebnost, odnosno udaljavanje od svih uzora kojim bi se *epigonski modernizam*⁷ mogao (kao *uvozna roba*⁸) nakalemiti na naše prilike, jer *kod nas kao slikar imati velike zapadnjačke uzore rasapa, znači raspadati se prije svoje vlastite egzistencije, znači umirati prije života...*⁹

4. Krleža i Hegedušić

Krleža je Hegedušića znao još od njegovih srednjoškolskih dana, posredstvom prijateljstva s njegovim ujakom Kamilom Horvatićem (*Milčekom*), istaknutim pripadnikom rano-revolucionarno-komunističkog kruga i kasnijeg dužnosnika Komunističke partije, nestalog u Staljinovim čistkama, te ga je *pratio* u njegovim nastojanjima na likovnom polju. Upravo s Krležinim člankom u *Jutarnjem listu* o Georgu Groszu, Hegedušić putuje na dvogodišnju stipendiju u Pariz i taj mu tekst otvara neke posve nove vidike, prije svega u definiciji tako zvanog modernog umjetnika. Moderni umjetnik – to je umjetnik koji živi u svome vremenu, koji osjeća njegovo socijalno i političko bilo i koji na to reagira jedino čime zna – umjetničkim djelovanjem i angažmanom. No, za razliku od posve logičnog groszovskog priklona urbano-industrijskom ambijentu Njemačke i odnosu proleterijata, buržoazije i građanstva Hegedušiću je jasno da je hrvatskom umjetniku istinski milje seljački i da se na selu odvija socijalno-klasna drama te da je istina tamo gdje se odvija svakodnevni, neposredni, elementarni život, a ne povijesne rekonstrukcije i malograđanski mir.¹⁰ Hegedušiću je to jasno i iz instruktivnog Krležinog članka i pretvorbe

*zbrkanoga urbanog ambijenta u Krležin pejsaž panonskog blata*¹¹ i iz neposrednog iskustva dugogodišnjih boravaka u Hlebinama.

Pišući Krleži, Hegedušić dakako spominje i Brueghela: ali, on ga nije pronašao samo u jednom *čošku Louvreaua* već dvije godine ranije kada je, kao uvjereni Krležijanac, čitao sve što je ovaj pisao, pa naravno i *Pismo iz Koprivnice*. Jedan, malo podulji citat iz toga teksta objavljenog u zagrebačkom Hrvatu, 25. siječnja 1925. godine, zorno će pokazati da je Krleža bio ne samo Hegedušićeva *lektira*, idejna smjernica, politički učitelj i duhovni uzor već da je u piščevim rečenicama i opisima postavljena prototipska, tematska i ikonografska mjera slikareva svijeta. *Uvijek kada čovjek putuje zimi preko ove provincije, njemu se čini, kao da se željeznica svrdla u kakav veliki okvir Brueghelove sniježne kompozicije, koje se pozadina talasa tu negdje pod Kalnikom, između Lijepijeh Vina i Koprivnice. Slamnati krovovi seljačkih koliba, ispod kojih kulja dim, život što po svojim primitivnim složenostima tek što se je ukopao u zemlju i počeo da se razvija, zidani zvonici i groblja rimokatoličke organizacije, debela plodna brabantaska zemlja i seljaci, govedari i vinogradari, rumeni, nabijeni krvlju, sa barilcem vina, kobasicama i lukom. Uvijek netko mokri, uvijek netko bljuje, a netko se njiše na vješalima. A terenom kreću se carski oklopnici i prelaze vojske u šarenom kondotjerskom ruhu: španjolski arkebuziri, plaćenici, teče gusta, venozna krv, igra se šah francusko španskih i austrijsko turskih nasljednih i glupih ratova, škripe kola, pobjedničke rulje, pijane i bezglave, što se valjaju preko čitavih krajeva i robe i pale kud god dosegnu. Sve to smo mi, naša prošlost, naša sadašnjost, a bojim se i naša budućnost.*¹²

Tri komponente koje su odredile likovno usmjerenje Krste Hegedušića inicijalno su potekle od Krleže (upozorenje na Brueghela i sličnost brabantaskog pejsaža sa sjevernohrvatskim krajolikom, socijalna intonacija koju je Krleža čitao u djelu Georga Grosza i borba protiv nekritičkog usvajanja stranih uzora), a

7 KRLEŽA, Miroslav, Grafička izložba. // *Obzor* (11. 3. 1926.)

8 Isto.

9 Isto.

10 U pismu koje Hegedušić piše Krleži iz Pariza (14. 12. 1926.) on jasno nagovijesta svoju tematsku orijentaciju: *Mi smo jedna agrarna zemlja. Kod mene klopuću klopući po goricama, a na proštenjima se pije medica i kmeti se koleju kaj prasci. Kristuši stoje po križanjima, a bokci sviraju u harmonike i svade se sa pandurima. Ko je od naših slikara donio to naše, elementarno?* – iz monografije KRLEŽA, Miroslav; MALEKOVIĆ, Vladimir; SCHNEIDER, Darko: *Krsto Hegedušić*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1974., 99.

11 GAGRO, Božidar: *Zemlja naspram evropske umjetnosti između dva rata*. // *Život umjetnosti*. Zagreb: Matica hrvatska, 1970., 11–12.

12 KRLEŽA, Miroslav: *Pismo iz Koprivnice*. Koprivnica: Alineja d.o.o., 2003., 3–4.

sve su one postale i osnovna programska načela *Zemlje*. Dakako, tu je još i važan doprinos arhitekata u radu grupe i usvajanje osnovnih principa modernog shvaćanja prostora i nastojanja za sintezom umjetnosti, što je i u programskim tekstovima naglašavao predsjednik *Zemlje*, arhitekt Drago Ibler. Tako uspostavljena veza s modernističkom arhitekturom njemačke *Novembarske grupe*, *Bauhaus*a i, uopće, sa cijelim kompleksom internacionalnog funkcionalizma čini se da je u kontradikciji s nekima od temeljnih zemljaških teza, no istovremeno ta je činjenica tekjedna od složenosti koje su latentno postojale u *Zemlji* i oko nje, izjedale je iznutra, činile je krhkom i nestabilnom, utjecale na veliku fluktuaciju članova i gostiju i, vjerojatno, je vrlo brzo ugasile da nije bilo donkihotske hegedušičeve ustrajnosti. U tome je od početka imao snažnu Krležinu podršku, ali ne toliko oko djelovanja *Zemlje* i praktičnih reperkusija njezina rada (Krleža jedva da je koju rečenicu posvetio ovoj umjetničkoj grupi) koliko oko iniciranja, podrške i trajne naklonosti slikaru, kojeg je on uvijek smatrao ne samo glavnim pokretačem i ideologom *Zemlje* nego i njezinim najznačajnijim umjetnikom. S druge strane, kao *duhovni otac* Hegedušićev i kao čovjek koji je najviše utjecao na ideološko profiliranje *Grupe* i njezinu lijevu orijentaciju, imao je u slikarevu radu i praktične primjere za elaboraciju svoje glavne teze kako u *stvaralačkim i estetskim oblastima sve što nije individualno jednako je uglavnom ništici*.¹³ Čvrsto pridržavanje potonje teze bit će, dakako i glavni razlog za njegov nemilosrdni idejni obračun s dogmatskom ljevicom i njezinom nakanom instrumentalizacije umjetnosti. Zato se Krleža, uz čvrsti zagovor temeljnih vrijednosti *Zemlje* u isto vrijeme pokazivao (se) uvijek uznemirenim doslovnim primjenom ideja koje je i sam nekad zastupao i širio, razdražljiv i čak mrzovoljan spram proturječnih pojava unutar šireg kruga umjetnika koje je *Zemlja* za svog postojanja okupljala, ali postojano sklon snažnoj Hegedušičevoj individualnosti.¹⁴

Gornjohrvatski kraj i Podravina nisu, kao što je poznato¹⁵, slučajno bile teme mnogih od Krležinih eseja, članaka, dnevničkih zapisa ili drama. Od prvih prelazaka dravskoga mosta (*uz mađarsku fujumansku prugu koja vodi do Koprivnice* i Đekeneša) na povratku iz kadetske škole u Pečuhu ili, kasnije, budimpeštanskog Ludoviceuma, dolazaka u Koprivnicu i Ludbreg 1920. godine i jednogodišnjeg boravka u Dugoj Rijeci, tiskanja *Književne republike* kod Vošickoga u Koprivnici od 1923. do 1925. godine, početaka objavljivanja sabranih djela, također kod izdavača i tiskara Vinka Vošickog, *Pisma iz Koprivnice*, oduševljavanja kajkavskom lirikom Frana Galovića, trajnom fascinacijom Hegedušićem i nekoliko zajedničkih boravaka u Hlebinama, predgovora *Podravske motivima* do poslijeratnih posjeta Koprivnici s Enesom Čengićem trajala je isprekidana, ali dugogodišnja povezanost Krleže i Podravine, kako na osobnom tako još više na inspirativnom, literarnom planu. Preko njegovih estetskih, idejnih i literarnih stavova Podravina se, u jednoj vrsti uzročno-posljedičnih veza, u dinamičnoj i složenoj korelaciji dvaju stvaralačkih entiteta, *prelila* i u likovni opus slikara koji je taj kraj držao zavičajnim i koji je osjećao svu njegovu ljepotu, muku i tugu. Bilo koji od protozemljaških ili zemljaških radova Krste Hegedušića kao da je izašao iz nekog fragmenta Krležine literature i, obrnuto, kad čitamo neke od tekstova ovoga pisca koji na direktan ili indirektan način govore o Podravini, kao da *gledamo* Hegedušičeve slike. Jedan opis iz već spominjanog *Pisma iz Koprivnice* i scena sa *rapšicerom* na istoimenoj Hegedušičevoj slici bit će dovoljan za opravdanost ove tvrdnje: *Pred nama tjerali su žandari plavokosoga mladića, u laganom haljetku od najprostijeg, kupovnog cajga. Njegova suha zečja stražnjica u tom platnu, ta čitava slabokrvna pojava svezana lancima, sa dvocjevkom preko leđa, prebačenom konjanički, tako da mu je tuckala o rame kod svakoga koraka, bila je naša prva impresija na ulazu u grad. Okorjele, pomodrele ruke nabrekle su pod stegnu-*

13 KRLEŽA, Miroslav: *Predgovor Podravske motivima*, Eseji – knjiga II. Sarajevo: Oslobođenje, 1973., 7–42.

14 GAGRO, Božidar: *Krleža – duhovni otac Zemlje*. // *Vjesnik*, (11. 1. 1986.)

15 Vidi, na primjer: VAUPOTIĆ, Miroslav: *Krležin doživljaj Podravine*. // *Podravske zbornik* 1975 (ur. Franjo Horvatić), Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 1975., 96–104.

tim lancem i mladić je gologlav, hrabra i smiona pogleda koracao pred žadarmima energično.¹⁶

5. Doprinosi podravskih umjetnika

Više od konkretnih slika iz Krležine literature na Hegedušića je utjecao duh te literature i idejni sadržaj koji se u Krležinim tekstovima jasno čita. Međutim, jedno područje koje je Hegedušića preokupiravalo od prvih razmišljanja o nezavisnom likovnom izrazu nije bilo ni na marginama Krležina interesa: riječ je, dakako, o stvaralaštvu seljaka i o nastojanju da se, unutar programskih odrednica *Zemlje*, dokaže kako umjetnost nije privilegija jedne klase niti je talenat vezan uz socijalno porijeklo. Da bi to dokazao Hegedušić u *poslužili* slučajevi dvojice hlebinskih mladića (Ivana Generalića i Franje Mraza) s kojima je počeo raditi u ljeto 1930. godine i čiji su prvi radovi (akvarel *Husovci u snegu*) nastali u prosincu iste godine. Pri tome se mora reći da su upute hlebinskim mladićima prema konkretnim motivskim sadržajima bile vođene i općim ideološkim načelima, ali i potrebom da ih se uputi prema likovnoj – istini. Čuvena Hegedušićeva objecka *Dečki, najte prerisavati* nije bila samo dio ljevičarskog kursa nego uputa i iz likovne sfere. Težnja za istinom zadirala je, dakle, i u socijalnu sliku sela, ali i u onu formalno-likovnu: u svojim bilješkama (*Tehnološka teka II*, 15. 5. 1929.) Hegedušić govori o tome da do istine svoga slikarstva može doći samo tako da se vrati k izvorima, da slika onako *kako muži u Hlebinama maljaju pročelja svojih hiža (...). Onaj bojni odnos kako se snehe oblače kad idu u nedjelje f crkvu (...). To je moja paleta, paleta mog kraja hlebinskog.*¹⁷

Preuzevši tematski i formalni koncept od Krste Hegedušića hlebinski seljački slikari kao da su, zapravo, pošli od vlastite baze: bez obzira priklonili se tezi o hlebinskoj naivi kao evidentnom *copyright by K. Heg*¹⁸ ili definiciji

16 KRLEŽA, Miroslav: *Pismo iz Koprivnice*, 4.

17 HEGEDUŠIĆ, Krsto: *Nav. dj.*, 103.

18 Godinama se spremam progovoriti o komediji oko ovog dućana jer hlebinska škola nije dala ni jedne likovne ideje ni fakture na kojoj ne bi trebalo da bude pečat – copyright by K. Heg. – od Ze-

po kojoj je Generalić živio *isključivo od mog likovnog kredita u tematsko-sadržajnom, formalno tehničkom i idejno likovnom pogledu, brutalno rečeno bio mojim naivnim oponašateljem, koristeći uz to i moju korekturu*¹⁹ ili držali do točnosti teze o autohtonosti, mislim da je najvažniji zaključak onaj koji je u više prigoda ponudio Vladimir Crnković: *Osnovni problem Hegedušićevih sljednika, dakle i Ivana Generalića, nije problem uzora, već postoji li u djelima tih autora nove umjetničke vrednote, nove estetske realnosti.*²⁰

Koliko je *Zemlja* bila krhko udruženje svjedoci i činjenica da su, kao članovi udruženja, na svih sedam izložbi bili zastupljeni samo njezini osnivači, ideatori i najagaliniji praktičari, Hegedušić među likovnim sudionicima, a Ibler među arhitektima. Svi ostali, pa čak i članovi koji su idejno, stilski i interesno bili najviše vezani uz *Zemlju*, izlagali su pretežno kao gosti: među takve autore pripada i Ivan Generalić (1914. – 1992.), koji na njihovim izložbama sudjeluje gotovo od samih početaka, ali će kao član biti uključen tek na sedmoj, neodržanoj izložbi. Još je indikativniji slučaj s Franjom Mrazem (1910. – 1981.), koji će – kao gost – biti uključen tek u jednu izložbu, na kojoj se 1931. godine prvi puta pojavljuju naivni slikari. No, zato će njegova veza sa zemljaškim duhom i socijalnim slikarstvom ostati postojanja kroz višegodišnju suradnju s Petrom Franjićem (1904. – 1987.).

Franjić je još jedan od Podravaca koji su bili uključeni u djelovanje *Zemlje*,²¹ ličnost koja je obogatila umjetničku, kulturnu, peda-

---

lenog kadera do Rekvizicije, svi podravski sajmovi, orači, krave, oranice, vrbe, požari. Cigani, krčme, snjegovi, blato i tako dalje, čitava likovna beletristika naših naivaca još uvijek je u sjeni hlebinske arije K. Heg-a, KRLEŽA, Miroslav: *Dnevnik 1958-1969. // Oslobođenje* (1977.)

19 Pismo Hegedušića Bihalji-Merinu, 31. 8. 1959. (izvadak iz fotokopiranog pisma kojeg mi je ljubazno ustupio Vladimir Crnković).

20 CRNKOVIĆ, Vladimir: *Pledoaže za Ivana Generalića*, Zbornik radova Ivan Generalić – djelo, život, vrijeme. Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 2016., 41–49.

21 Vidi o njemu više u: ŠPOLJAR, Marijan: *Petar Franjić*, katalog, Koprivnica: Galerija Koprivnica, 1978. te ŠPOLJAR, Marijan: *Kulturna akcija na selu i uloga Petra Franjića. // Podravski zbornik 1985* (ur. Franjo Horvatić), Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 1986., 132–134.

gošku i idejnu scenu ove regije, posebno kroz razdoblje od 1928. do 1941. godine, kada je kao učitelj djelovao u Peterancu. Njegovi socijalno intonirani, lapidarni crteži s motivima nadničara i siromašnih seljaka bili su izlagani na 5. izložbi *Zemlje* u Zagrebu 1934. godine.

Jedan od osnivača *Zemlje* bio je i Đurđevčan Vinko Grdan (1900. – 1980.). U trenutku prve izložbe ove grupacije on je, doduše, već živio u Užicama, odakle je na izložbu poslao neoprimitivističke vedute mjesta u kome je radio kao srednjoškolski profesor. Kasnije je, živeći i radeći u drugoj kulturnoj sredini ostao pomalo zaboravljen, a njegova afirmacija kao jednoga od najboljih intimističkih slikara i organizatora beogradskog likovnog života slabo je u nas bila poznata. No, riječ je o nesumnjivo velikom imenu čiji rad podjednako pripada dvjema nacionalnim kulturama (hrvatskoj i srpskoj), a stilska profilacija njegova opusa obuhvaća široki raspon od kasnog ekspresionizma do intimističkog slikarstva i pariškog kolorizma.

Braća Hegedušić rođeni su u različitim mjestima, već prema tome gdje se njihov otac Lovro zatekao u službi srednjoškolskog profesora latinskog. Tako je Željko rođen u Tuzli, živio je u Sremskoj Mitrovici i Zagrebu, a osjećao se – Podravcem. Također je nastupao kao gost na izložbama *Zemlje*, pa je punopravnim članom trebao postati tek na zadnjoj, zabranjenoj izložbi 1935. godine. Željko Hegedušić (1906. – 2004.) je bio maestralni crtač, snažne, sarkastične kritičke orijentacije, a svoje socijalne motive kombinirao je s nadrealističkim postupcima, dok je u uljima na staklu (!) sremskomitrovičke vedute slikao na puristički način i u metafizičkom ozračju.

Od mnogih autora koje smo svojedobno označili *suputnicima Zemlje*²² Mirko Virius (1889. – 1943.) je po idejnim, poetičkim i

tematskim odrednicama svoga slikarstva i po socijalnom statusu najbliži izvornom zemljašu: no, kako je počeo slikati tek 1936. godine manje je kontaktirao s Hegedušićem (njegov je pravi *mentor* bio Franjić) te ne pripada *Zemlji* niti je, u izvornim smislu, pripadnik *Hlebinske* škole. To, međutim, ne umanjuje značaj njegovih radova niti destabilizira njegovu visoku poziciju unutar naše prijeratne socijalno-angažirane umjetnosti i naivnog stvaralaštva.

Marijan Detoni (1905. – 1981.) rođenjem je Križevčan, pa su mu i motivi, ambijenti i socijalne situacije gotovo identični onima kakvi prevladavaju u zemljaškim prikazima Podravine. Zapravo, bilo bi još točnije reći kako je njegovo slikarstvo najbliže radovima Krste Hegedušića, pa je podatak o Detonijevoj kratkoj participaciji u radu *Grupe* još jedan od dokaza o teškoj ili o nemogućoj kohabitaciji unutar tako velikog, raznorodnog, estetski i idejno personaliziranog kolektiva kao što je *Zemlja*. Razlike koje su tinjale na ideološkoj razini ili u pogledu stupnja, iskrenosti i kvalitete socijalne tendencije u čas su se znale pretvoriti u uvrijeđeno napuštanje *Grupe*: tako i Hegedušićeva opaska o lumpenproleterijatu na Detonijevim slikama nije ni mogla završiti drugačije nego demonstrativnim slikarevim izlaskom iz *Zemlje*.²³

U grupaciji zemljaških autora zavičajno vezanih uz Podravinu ili nekim dijelom svoga rada povezanih s ovim gornjohrvatskim prostorom mogli bismo uvrstiti i Branku Hegedušić Kristijanović, Krstinu suprugu, sjajnu crtačicu koja je motivima svojih radova bila vezana uz grad, ali je duhovno, pa i čestim boravcima iskazivala empatiju prema ambijentu Hlebina i roditeljskom domu Hegedušićevih. A taj dom (koji je danas, na žalost, prenamijenjen, preoblikovan i pregrađivan te ne svjedoči izvorno značenje lokaliteta) bilo je ne samo *rodno mjesto* naive nego, paralelno sa Zagrebom i jedno od izvorišnih mjesta *Zemlje*. Ovdje su često boravili ne samo braća Hegedušić i njihove obitelji nego i više umjetnika iz *Zemlje* (Postružnik, Tabaković, Tiljak, Svečnjak i drugi) i izvan nje

22 Vidi katalog izložbe *Zemljaši izvan Zemlje*, Koprivnica: Galerija Koprivnica, 1988., u kome je autor Marijan Špoljar izložio radove sljedećih autora: Dragan Beraković, Lujo Bezeredi, Milan Butozan, Sergije Glumac, Ladislav Kralj Medimurac, Mirko Kujačić, Stane Kumar, France Mihelič, Ismet Mujezinović, Vinko Pajalić, Lajči Pandur, Roman Petrović, Ivo Režek, Maksim Sedej, Gabrijel Stupica, Vilko Šeferov, Antun Šimek, Frano Šimunović, Rizah Štetić, Bogdan Šuput, Mica Todorović, Julije Tomić, Drago Vidmar, Nande Vidmar, Franjo Vilhelm i Antun Zuppa.

23 ZIDIĆ, Igor: *Kritička retrospektiva Zemlja*, katalog. Zagreb: Umjetnički paviljon, 1971., 18.

(Babić), arhitekti (Ibler, Planić i drugi), pisci (Krlježa), mnogobrojni novinari, uključujući i strane, kulturni atašei (Warnier), bogati ljubitelji umjetnosti (Irina i Božidar Aleksander), i tako dalje. Mogli bismo, na kraju, protegnuti veze *Zemlje* i nekih poslijeratnih likovnih i društvenih fenomena, na primjer grupe *Biafra*,²⁴ a u kontekstualnoj vezi s Podravinom, posebno sa stvaralaštvom Zlatka Kauzlarića Atača, najuvjerenijeg nastavljača poetičke orijentacije Krste Hegedušića.

6. Zaključak

Djelovanje *Udruženja likovnih umjetnika Zemlja* s pravom možemo razmatrati i iz užega, regionalnog očišta, a da taj rakurs ne konotira ishitrene lokalpatriotske zaključke. Naime, mnogim svojim sadržajima, tematskim i duhovnim vrijednostima te biografskim podacima protagonista, *Zemlja* je vezana uz Podravinu, gornjohrvatski ambijent i, uopće, uz naš sjeverni kajkavski supstrat. Ako ta veza u početku, pri konstituiranju ideje, nije bila izravna i vidljiva kasnije je ona nizom činjenica pokazala svoje pravo značenje i postala jedno od izvorišnih mjesta u genezi te likovne grupacije. Najustrajni i najjači prenositelj ideje *Zemlje* bio je Krsto Hegedušić, a gotovo cjelokupni njegov zemljaški opus motivski je vezan uz Podravinu, tematski uz probleme širokih slojeva obespravljenih, posebno seljaka, a idejno uz lijevu, socijalnu poziciju. Glavni inspirator takve orijentacije bio je Miroslav Krlježa, po Hegedušićevom vlastitom priznanju (u razgovoru s Enesom Čengićem) njegov *duhovni otac*.

Postulati figurativne, socijalno angažirane i antigradanske umjetnosti proizašli su, dakako, iz specifičnih povijesnih, političkih, društvenih i kulturnih okolnosti međuratnog razdoblja i nema potrebe zazivati regeneraciju *Zemlje* u današnjem vremenu niti u praksi aktualizirati njezine likovne i idejne premise. Ali, složili bi se s mišljenjem da su i danas posebno aktualni pozivi iz njihova manifesta kako umjetnik treba živjeti životom svoga

doba i stvarati u duhu svoga vremena. Ti su pozivi tim aktualniji *ukoliko se s njih skine aura restriktivne dogmatičnosti, institucionalizirane kolektivističke utilitarnosti i ideološke instrumentalizacije, a individualizirana samosvojnost stvaralačkog univerzalizma postane najodgovorniji element umjetničkog angažmana i njegov nadideološki i autonoman princip*.²⁵

Summary

Podravina's additions to »Earth« Krlježa, »Earth«, Hegedušić and Podravina

The article talks about the contribution of people from Podravina and the region of Podravina to the formation and work of the Association of Fine Artists »Earth«, as well as to the social, political and cultural conditions of its activity from 1929 to 1935. Particularly noteworthy is the influence that Miroslav Krlježa, through his literature and conceptual and aesthetic views, had on Krsto Hegedušić and members of the group »Earth«. Furthermore, this article discusses the conditions that led to the greater number of Podravina's visual artists being involved in »Earth«. Also, it addresses the reasons why the motifs of these regions dominate the paintings of many of the group members, and, finally, it discusses Hegedušić's role in the emergence of Hlebine's naive art.

Literatura

- PRELOG, Petar: *Hrvatska moderna umjetnost i nacionalni identitet*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2018.
- GAGRO, Božidar: *Zemlja između uzroka i posljedice*, katalog izložbe Zemlja. Zagreb: Umjetnički paviljon, 1971.
- KRLEŽA, Miroslav; MALEKOVIĆ, Vladimir; SCHNEIDER, Darko: *Krsto Hegedušić*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1974.

24 SRHOJ, Vinko: *Biafra u svjetlu utjecaja Grupe Zemlja i Valerija Michielija*. Zagreb: Peristil, 2002., 211–222.

25 VRGA, Boris: *Zemlja*, katalog izložbe. Petrinja: Galerija Krsto Hegedušić, 2014.

- GAGRO, Božidar: *Zemlja naspram evropske umjetnosti između dva rata*. // Život umjetnosti (ur. Božidar Gagro), Zagreb: Matica Hrvatska, 1970.
- KRLEŽA, Miroslav: *Pismo iz Koprivnice*, Studije i putopisi. Zagreb: Biblioteka nezavisnih pisaca, 1939.
- KRLEŽA, Miroslav: *Predgovor Podravskim motivima*, Eseji – knjiga II. Sarajevo: Oslobođenje, 1973.
- VAUPOTIĆ, Miroslav: *Krležin doživljaj Podravine*. // Podravski zbornik 1975, Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 1975.
- KRLEŽA, Miroslav: *Dnevnik 1958-1969*. Sarajevo: Oslobođenje, 1977.
- CRNKOVIĆ, Vladimir: *Pledoaje za Ivana Generalića*, Zbornik radova Ivan Generalić – djelo, život, vrijeme. Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 2016.
- ŠPOLJAR, Marijan: *Petar Franjić*, katalog izložbe. Koprivnica: Galerija Koprivnica, 1978.
- ŠPOLJAR, Marijan: *Kulturna akcija na selu i uloga Petra Franjića*. // Podravski zbornik 1986 (ur. Franjo Horvatić), Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 1986.
- ŠPOLJAR, Marijan: *Zemljaši izvan Zemlje*, katalog izložbe. Koprivnica: Galerija Koprivnica, 1988.
- ZIDIĆ, Igor: *Kritička retrospektiva Zemlja*, katalog izložbe. Zagreb: Umjetnički paviljon, 1971.
- SRHOJ, Vinko: *Biafra u svjetlu utjecaja Grupe Zemlja i Valerija Michielija*. Zagreb: Peristil, 2002.
- VRGA, Boris: *Zemlja*, katalog izložbe. Petrinja: Galerija Krsto Hegedušić, 2014.

Izvori

- HEGEDUŠIĆ, Krsto: *Kronika – pisani dokumenti pro foro interno 1929*, odlomak od 27. 2. 1929. naslovljen *Daljnje uzmicanje*
- DEPOLO, Josip: *Živjeti životom svoga doba*. // Vjesnik (25. 2. 1979.)
- HEGEDUŠIĆ, Krsto: *Kritika rada, ljudi i prilika (rukopis)*, (pripremio V. Maleković) // Vjesnik (prosinac 1977.)
- GAGRO, Božidar: *Krleža – duhovni otac Zemlje*. // Vjesnik (11. 1. 1986.)